

Fru Sigrids gård i Varnhem

Maria Vretemark

Hur kristnandet gick till, det kronologiska förloppet och vilka grupper i samhället som drev förändringen är ett problemkomplex som fått en hel del uppmärksamhet under det senaste decenniet. Sedan länge är det känt att gravläggningar från 900-talets senare hälft är svåra att finna i Västergötlands centrala jordbruksbygder. Det har funnits ett tydligt glapp i tid mellan de förkristna brandgravfälten från 900-talets första hälft och de medeltida kyrkogårdarna från sent 1000-tal/1100-tal. Men var begravde man sina döda under perioden dessemellan? Den skenbara diskontinuitet som gravplatserna antyder stöds inte alls av boplatzlämningar från den här tiden. Tvärtom ger arkeologiska undersökningar i stället bilden av ett bosättningsmönster med lång kontinuitet från äldre järnålder och fram i medeltid.

Syftet med denna artikel är att beskriva utvecklingen på en plats med en sådan tydlig bebyggelsekontinuitet och belysa och diskutera vad som skedde med begravningsskick, gravritualer och kyrkobyggande under den här tiden. Utgångspunkten är Varnhem i centrala Västergötland. Här fanns en storgård med en lokal elit under järnålder och äldre medeltid. Området var dessutom ganska förskonat från byggnation under senare tid. Idag är Varnhem mest känt för sin stora kyrka med intilliggande ruiner efter ett cistercienserkloster (figur 1). Mindre uppmärksamhet har ägnats Varnhems historia innan klostret etablerades i mitten av 1100-talet.

Bakgrunden till denna artikel är resultaten som framkommit från ett arkeologiskt forskningsprojekt kallat »Varnhem – innan munkarna kom». Utgrävningarna pågick under några sommar- och höstveckor i fyra säsonger 2005–2008 (Västergötlands museum) och var ett kombinerat forsknings- och förmedlingsprojekt. Mycket resurser satsades på att sprida resultaten kontinuerligt och att hålla utgrävningsområdet öppet för intresserade besökare. Gensvaret var mycket stort och många kom för att se historien bokstavig talat grävas upp ur jorden. Arkeologerna genomförde hundratals inbokade guidningar för olika grupper och under de höstveckor som utgrävningarna pågick gjordes också stora pedagogiska insatser riktade till barn och ungdomar i samarbete med skolorna runt omkring.

Vad var det då som väckte så mycket intresse? Intill den tidigmedeltida kyrkan och kyrkogården upptäcktes ett omfattande boplatssområde. Här fanns mängder med spår kvar i backen efter den stora gård som nämns i de historiska källorna i samband med donationen av marken till klostret. Tjocka kulturlager,

Figur 1. Varnhems klosterkyrka i centrala Västergötland. Foto M. Vretemark.

husgrunder, gårdskyrka, stor kristen begravningsplats och förhistoriska gravar tecknar bilden av en betydelsefull storgård med rötter långt tillbaka i järnåldern.

Godsdonationen

Den sista privata ägaren av storgården i Varnhem var den kvinna som i källorna kallas »fru Sigrid». Det var hon som enligt den s.k. Varnhemsberättelsen donerade hela egendomen till kyrkan 1150 så att Varnhems munkkloster kunde etableras (Edenheim & Rosell 1982 s. 50 ff., övers. av Hedda Gunneng). Detta cistercienserkloster blev snart ett av de största i Skandinavien. Flera forskare har försökt identifiera fru Sigrid och passa in henne i 1100-talets aristokratiska persongalleri. Eftersom Sigrid inte förekommer i några andra källor än Varnhemsberättelsen är det givetvis en vansklig uppgift. Att hon på något vis var släkt med den blivande drottningen Kristina (gift med Erik Jedvardsson) framgår av Varnhemsberättelsen och har länge varit allmänt accepterat (Ortved 1927 s. 225). Kristina var barnbarn till kung Inge d.ä. och hon tillhörde därmed den Stenkilska ätten, till vilken också fru Sigrid följaktligen brukar räknas (Gillingstam 2011 s. 344). Några forskare går ännu längre i sina försök att ringa in Sigrid och argumenterar för att hon är identisk med den person som givit upp-

hov till begreppet *Sigridlev*, dvs. ett arv innefattande en stor samling gods i Sverige som ägdes av den danske kungen Valdemar I (1157–1182) (Carlsson 1957; se Lovéns artikel i denna skrift). Alldeles oavsett hur det nu förhåller sig med fru Sigrids släktskap är det uppenbart att hon tillhörde samhällets dåtida elit, den krets som förfogade över stora jordegendomar och som därmed också kunde göra omfattande donationer till kyrkor och klosteretableringar.

Det är en väl spridd uppfattning att cistercienserklostren skulle byggas i öde-
marken, vid sidan av den etablerade bebyggelsen. Här kunde klostren utvecklas
och växa i takt med att mer mark togs i anspråk. Uppfattningen går tillbaka på
de föreskrifter som fanns för klosteretableringar inom orden, där det tydligt
stod att klostren skulle byggas på obefolkade platser och att inga kloster fick
uppföras i städer, borgar eller byar (Ortved 1927). Tittar vi på cisterciens-
etableringarna i Sverige verkar inte denna regel alls ha efterföljts. Det är bara
Nydala kloster i Småland som kan sägas ha brutit ny mark. Övriga kloster
byggdes upp efter att kungasläkter eller stormannaätter donerat gods i mycket
centrala områden med lång bebyggelsekontinuitet, så också i Varnhem.

Det stora boplatsoområdet

Varnhem ligger i ett av de fornlämningsrikaste områdena i Västergötland. Här
finns gravar och boplatser från alla tider. Bördiga jordar för odling, näringsrika
ängs- och hagmarker för slåtter och bete samt skogsmark och sjöar gav förut-
sättningar för centralbygdens framväxt. Bland de kända och registrerade forn-
lämningarna i Varnhem dominerar spåren från järnåldern. Just runt klosterom-
rådet finns en mängd gravfält och ensamliggande gravrösen eller högar från
både äldre och yngre järnålder.

Redan på 1870- och 1880-talen utförde Oscar Montelius arkeologiska ut-
grävningar av förhistoriska gravar i Varnhem cirka 500 meter rakt öster om
klosterkyrkan, på gränsen mellan Överbos och Hålltorps marker. Här fann han
mycket rika fynd som i den arkeologiska litteraturen går under beteckningen
Överbofyndet, daterade till ca 100-talet e.Kr., dvs. romersk järnålder (Hagberg
1986 s. 79 f.). I en grav hittades exklusiva importföremål från Romarriket, bl.a.
en bronskanna och en vinskopa. Därutöver har ett stort antal romerska import-
fynd hittats på olika platser runt Billingen (Bergström Hyenstrand 2005 s. 82–
92). Dessa föremål visar att överklassen i Varnhem hade ekonomi, kunskap och
möjlighet att skaffa sig exklusiva föremål från kontinenten. Att dricka vin var
inte något som vanliga västgötar gjorde på den här tiden. Det var en del av en
kontinental dryckeskultur och genom att omge sig med föremål som förknip-
pades med denna främmande kultur kunde man höja sig över mängden och de-
monstrera sin överhöghet.

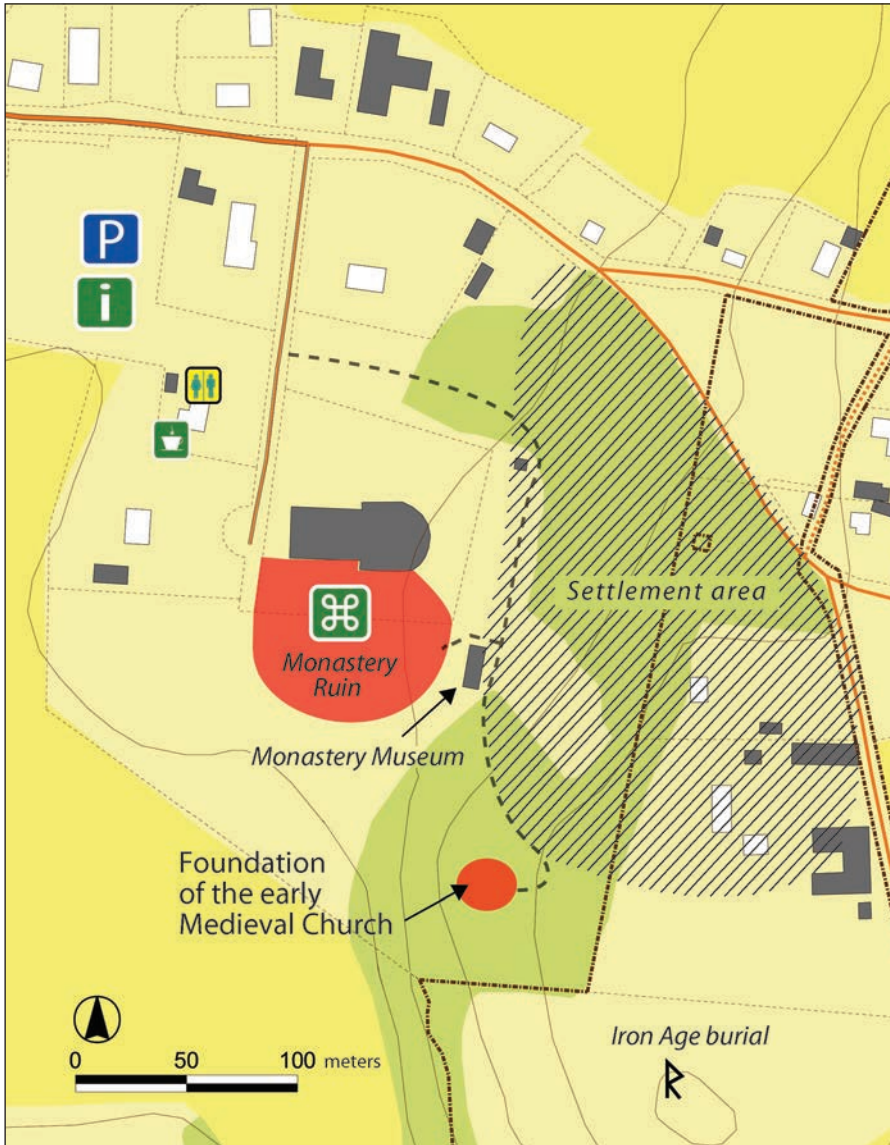
Montelius undersökte ännu ett intilliggande gravröse från romersk järnålder
i vilket han fann en mycket fin guldblock (hängsmycke), ett par silverspän-
nen och en hårnål (Sahlström 1939 s. 84). Förutom skelettresterna från en kvinna

fanns även en del ben från husdjur som fått följa med den döda i graven. Kvinnans hundar visade sig vid närmare undersökning vara av en vinthundslänkande typ (Öhman 1976 s. 29). Dessa långbenta hundar var en tydlig statusmarkör inom Romarriket, där de finns avbildade på mosaiker i romerska överklassvillor och palats. I Västergötland måste sådana statushundar ha varit en ovanlig syn. Katterna i graven, en vuxen och en unge, är Sveriges hittills äldsta kända fynd av tamkatt (Vretemark 2011 s. 56). Det enda kattedjur gemene man möjligen hade sett i Västergötland vid den här tiden var lodjuret. Den europeiska vildkatten hade försvunnit från landskapet redan under bronsålderns slutskede, cirka 500–600 år tidigare (Vretemark 2005 s. 217). Överbofynden visar att Varnhem redan under romersk järnålder för 2000 år sedan var säte för en lokal elit med ett vittgrenat kontaktnät, ett förhållande som sedan fortsatte genom järnåldern och in i äldre medeltid.

Bland andra rika arkeologiska fynd från äldre medeltid i området måste den stora silverskatten som hittades år 1873 särskilt framhållas. Skatten består av 476 silvermynt. De flesta av dessa mynt är anglo-saxiska, varav det yngsta har präglats på 1030-talet (Wideen 1937 s. 188). Mynten berättar om kontakter västerut. Runstenar i området, med omnämnande av *thegnar*, antyder att män från Västergötland ingick i danske kung Knuts styrkor i England efter erövringen 1015 och under danernas efterföljande ockupation (Anglert 1995 s. 38; Löving 2005 s. 14 f.). De mer framgångsrika männen kan ha fått del av skatteuppbörderna, den s.k. *Danagälden*, som betalades i silvermynt. Några återvändande säkert hem efter avslutad tjänst och möjligen är det så som den stora silverskatten hamnade i Varnhem.

Silverskatten påträffades mitt inom området för järnåldersboplatsen i Varnhem. Vid provgrävningar 2007 kunde tydliga boplatsspår från tiden före klosteretableringen beläggas över ett stort område på höjden söder och öster om klosterruinen. Här finns upp till 70 centimeter tjocka kulturlager över en flera tusen kvadratmeter stor yta. Delar av huskonstruktioner, härdar, rännen, gropar och stolphål, liksom keramik, djurben och andra fynd, bekräftar att det har funnits en stor gårdsbebyggelse med rötter i järnåldern på den plats där klostret senare etablerades. En serie ^{14}C -prov gav dateringar med stor spridning, som dessutom indikerade att bebyggelsen hade tusenårig till synes obruten kontinuitet, från romersk järnålder fram till äldre medeltid (Vretemark & Axelsson, manus 2014). Såväl kvinnan med vinthundarna som silverskattens ägare hade förmodligen bott inom samma boplatsområde, låt vara vid vitt skilda tidpunkter, i olika samhällen, men likväl på samma plats.

Att bebyggelsepåren täcker en så stor yta ger anledning att fundera över vilken typ av boplatser det har handlat om. Liknande stora boplatser med lång kontinuitet bakåt i järnåldern finns belagda genom arkeologiska undersökningar på många andra håll i Västergötland. Det tydligaste exemplet är nog Husaby där omfattande bebyggelse lämningar från äldre och yngre järnålder, liksom äldre medeltid, täcker ett stort område runt kyrkan, i åkern norr därom samt västerut bort mot borgruinen (Berglund & Vretemark 1997 s. 25–28 ; Berglund

Figur 2. Karta över Varnhem med läget för den tidigkristna kyrkogrunden och boplatsoområdet markerat. Illustration T. Axelsson.

1999 s. 68 f.). En enstaka gård torde knappast kunna avsätta sådana spår. Sannolikt är i stället Varnhem och Husaby exempel på platser där huvudgårdar funnits inom storgårdskomplex, strukturer som flera forskare på senare år anser har funnits under äldre medeltid i Syd- och Mellansverige (Tollin 1999, 2010; Ericsson 2012). Till dessa huvudgårdars byggnadsbestånd torde det generellt också ha hört en kyrkobyggnad som bekostades av jordägaren (Schück 1959 s. 197).

Gårdskyrkan i Varnhem

Under de senaste decennierna har det kommit antydningar om tidiga kyrkor och tidigkristna gravplatser på flera håll inom det centrala Västergötland (Vretemark 1998, 2014 manus; Berglund 1999; Berglund & Vretemark 1997; Lundström & Theliander 2004). De äldsta kyrkorna i området är från tiden omkring år 1000 och tillhör således en period som föregår sockenkyrkorna och den centrala kyrkliga organisationen med dess territoriala indelning av landskapet. Det vi anar är spår av ett självvuxet system av gårdskyrkor, uppförda på privata initiativ men som ändå sannolikt var sanktionerade och invigda av en kyrklig auktoritet. Många av dessa privata kyrkor kom senare att bli sockenkyrkor, som i många fall ännu finns kvar. Det betyder att spåren från den äldsta tiden kring byggandet många gånger är utplånade och omöjliga att finna idag. Men i de fall kyrkan av någon anledning togs ur bruk tidigt kan vi genom arkeologiska undersökningar få en inblick i det allra äldsta kyrkobyggandet och därmed erhålla viktiga nycklar till när de första kyrkorna byggdes och i vilka miljöer detta skedde, och ett sådant exempel är gårdskyrkan i Varnhem.

Studier av äldre kartor visar att kyrkan legat i anslutning till en av byns gårdar medan bytomten med de övriga gårdarna låg ett stycke bort. Liknande mönster finns exempelvis i Kållands-Råda, Ledsjö, Husaby, Gudhem och Karleby (Leksbergs sn) (Vretemark & Jacobzon 1996 s. 106; Tollin 2009 s. 97). Det här förhållandet skulle kunna vara en återspeglning av dessa kyrkors ursprung – dvs. att de tillkommit som privata gårdskyrkor på storgårdar och att de först senare kom att bli gemensamma sockenkyrkor.

I fru Sigrids generösa donation till munkarna ingick även den privata kyrka som hörde till storgården i Varnhem. Grunden till denna kyrka finns kvar och kunde undersökas inom ramen för utgrävningsprojektet i Varnhem. Kyrkan visade sig ha en komplex historia med flera byggnadsfaser. Den första kyrkan som byggdes omkring år 1000 var en liten träkyrka. Den ersattes efter några decennier av en större träkyrka med en stenkällare under långhuset i väster (figur 2). Mot slutet av 1000-talet blev gårdskyrkan i Varnhem fullt utbyggd, 15 × 8 meter stor, och med samtliga träväggar ombyggda till sten. När cistercienserna tog över gården byggdes en ny stor klosterkyrka. Gårdskyrkan hade därmed spelat ut sin roll redan i slutet av 1100-talet. Den revs dock inte då utan fick nya funktioner inom klostret, t.ex. som verkstad för finare metallhantverk under 1200- och 1300-talen.

De två meter höga väggarna i kyrkans stenkällare uppfördes av lokalt bruten kalksten, sannolikt någon gång i mitten av 1000-talet. Källaren kan bl.a. dateras genom förekomsten av stenkistor som är tillkomna efter det att källaren byggts. Den finaste av dessa murade stenkistor påträffades på norra sidan av kyrkan. Kistan av kalksten har en s.k. huvudnisch, dvs. ett lite trängre parti av kistan i västra delen för huvudet. Sådana huvudnischer är utmärkande för det övre samhällsskiktets gravar. Kvinnoskelettet i graven har daterats genom ¹⁴C till 975 ±30 BP. Över denna grav har det legat en runristad häll med inskriften *Ka-*

Figur 3. Grunden efter gårdskyrkan i Varnhem. Stenkällaren under långhuset byggdes i mitten av 1000-talet. Foto M. Vretemark.

til karþi stan þinsi aftR katu kunu sina sustur þurils 'Kättil gjorde denna sten efter Kata sin hustru Torgils syster'. Här får vi namnet på tre personer ur den lokala aristokratin vid 1000-talets mitt. I återfyllningen i kanten av nedgrävningen till källaren påträffades ett par gravar som tillkommit efter det att källaren byggts. Under ett av skeletten hittades ett tyskt mynt (Bruno III),präglat mellan åren 1038 och 1052 (Vretemark & Axelsson manus 2014).

Den stora källaren under långhuset i kyrkan förblir ett mysterium. Vad den användes till vet vi inte. Där fanns inga gravläggningar eller kvarvarande konstruktioner som kan avslöja funktionen. Möjligen kan man tänka sig att källaren fungerat som en privat gravkammare för den släkt som ägde storgodset och kyrkan, även om en krypta oftast är placerad under koret och inte under långhuset som i detta fall. Kryptkyrkorna på Kapitelberget i Skien i sydvästra Norge och Sverkerskapellet i Alvastra i Östergötland kan nämnas som möjliga paralleller till Varnhem (Nygaard 1996 s. 35; Ersgård 2006 s. 75). En annan förklaring skulle kunna vara att källaren helt enkelt var ett förvaringsutrymme för gårdens behov, säkert placerat under kyrkgolvet.

Den äldsta stenmuren i Västergötland har, enligt vad man tidigare ansett, funnits i domkyrkan i Skara, 15 kilometer väster om Varnhem, daterad till omkring 1060/1070 (Högberg 1965 s. 139). Upptäckten av lika gamla eller till och med något äldre stenväggar i Varnhem visar att även lokala stormän på landsbygden redan i mitten av 1000-talet hade tillräckliga kontakter och ekonomi för

att genomföra bygnadsprojekt som inbegrep stenbyggnadsteknik. Under 1100-talet vet vi att stenkyrkobyggandet tog rejäl fart i området. Merparten av Västergötlands drygt 500 medeltidskyrkor anses vara från 1100-talet (Claesson 1998 s. 62–67; Runer 2006 s. 289–307). De många stenkyrkorna kan tolkas som bevis på rikedom och disponibelt överskott från jordbruk och boskaps-skötsel.

Tidiga kristna gravar

Runt kyrkogrunden i Varnhem finns en stor kristen begravningsplats med minst 2000, kanske till och med 3000 gravar. Drygt 200 av dessa är undersökta och ett ovanligt välbevarat humanosteologiskt material har därmed kunnat tas till vara. Resterande gravar ligger kvar orörda under gräset i parken. En tydlig parallell till gravplatsen i Varnhem utgörs av den stora kyrkogården i Alvastra, där man har uppskattat antalet gravar till nästan 6000 (Ersgård 2006 s. 49). Det stora antalet gravar både i Varnhem och i Alvastra visar att denna typ av tidiga kristna gravplatser användes av människor från ett mer omfattande geografiskt område än bara en gård eller en by. Även gravplatsen i Husaby på Kinnekulle har varit större till ytan än dagens kyrkogård. Vid utgrävningar år 1996 hittades några kristna skelettgravar i prästgårdens trädgård på västra sidan utanför nuvarande kyrkogårdsbegränsning (Berglund 1999 s. 50 ff.).

Gravarna i Varnhem berättar om ett socialt skiktat samhälle. Närmast kyrkan hade ägarfamiljen sina gravar. Här fanns många kalkstenskistor som var lite exklusivare. Längre ut på kyrkogården hade de döda gravlagts i träkistor eller i enklare gravar utan kista. Den sociala indelningen av kyrkogården återspeglas även i den hälsostatus som kan utläsas i de bevarade skeletten. Kvarlevorna i de kyrkonära gravarna vittnar om ett bättre liv, finare kost och mindre slitage av tänder och kropp jämfört med skeletten i de mer perifera gravarna (Vretemark manus 2014).

I äldre norska lagtexter finns den sociala skiktningen på en kyrkogård beskriven. Här stadgas en indelning i fyra zoner med ägarfamiljen närmast, därefter de fria bönderna, sedan frigivna trälarna och slutligen, längst ut från kyrkan, de ofria trälarna (Norges Gamle Love indtil 1387 vol. I 1846). Vi kan ana att denna grundregel också har tillämpats i Varnhem och på andra håll i Sverige, även om indelningen inte finns omnämnd i någon av de svenska landskapslagarna. Detsamma gäller den könsuppdelning som också nämns i en norsk lagtext (*Ældre Eidsivathingsloven*) med männens gravar söder om kyrkan och kvinnornas norr om. Detta tillämpades också under äldre medeltid i Sverige, bl.a. i Varnhem, i Karleby och i Nödinge, men nämns inte i kyrkobalken i de svenska landskapslagarna (Vretemark 1992; Vretemark manus 2014). De norska lagarna är nedtecknade tidigare än de svenska och kan därmed återspegla förhållanden under ett äldre skede av medeltiden. Det fanns uppenbarligen en kyrklig praxis, med både social och könsbaserad indelning av kyrkogården, som till-

lämpades vid de privata gårdskyrkorna under 1000- och 1100-talen över ett större område, åtminstone i Sverige, Norge, Danmark och på Island (Vretemark 1992; Hamre 2011 s. 52–57). Hur kyrkor och kyrkogårdar skulle byggas, invigas, brukas etc. måste ha kringgårdats av mängder med regler som sannolikt fick starka genomslag även i de privata initiativ som det tidiga kyrkobygandet utgjorde.

Dateringen av gravarna är synnerligen intressant. Här framgår att gravplatsen i Varnhem använts för kristna begravningar kontinuerligt från 900-talets första hälft fram till slutet av 1100-talet, dvs. under en period av 250–300 år (figur 3). Här finns således tydliga tecken på att kristendomen var etablerad i bygden senast i mitten av 900-talet. Som framkommit vid undersökningarna i Varnhemområdet har det förkristna gårdsgravfältet inte använts efter 900-talets första decennier, vilket stärker teorin att det skedde stora förändringar i gravskick och begravningsritual under den här perioden (Vretemark 2002; Elfstrand 1983). Efter fynden i Varnhem är det uppenbart att orsaken kan sökas i ett starkt kristet inflytande och så småningom även ett trosskifte. Att byta gravskick och behandling av de döda släktingarna är en genomgripande förändring som inte görs utan starka skäl eller starka påtryckningar. Kremeringen av de döda upphörde och i stället la man nu den döda kroppen i jorden, i öst-västlig riktning, precis som det kristna begravningsskicket föreskrev.

Upptäckten av de tidiga gravarna i Varnhem kastar även nytt ljus över ett annat fyndkomplex i närområdet: den tidigkristna gravplatsen i Sântorp i Eggby socken. Här undersökte arkeologen Inga Lundström på 1960-talet ett stort antal gravar från olika tidsepoker, bl.a. ett 30-tal skelettgravar från 900-talets andra hälft och tidigt 1000-tal (Lundström & Theliander 2004 s. 76 ff.). Dessa till synes kristna begravningar fanns inom en rund yta som begränsades av stående kalkstenshällar i ring. I några av gravarna fanns föremål av precis samma typ som hittats i gravarna i Varnhem – framför allt knivar, brynen, pärlor, mynt och ringspännen. Gravplatsen hade använts av ett par tre generationer innan begravningarna upphörde några decennier in på 1000-talet. Här fanns inga spår

Figur 4. En av gravarna från 900-talet på det kristna gårdsgravfältet i Varnhem. De döda begravdes i öst-västlig riktning, i utsträckt ryggläge med raka armar. Foto M. Vretemark.

av någon kyrkobyggnad. Utvecklingen i Sântorp blev en annan än i Varnhem. Man hade inte möjlighet att göra som Varnhemsfamiljen, dvs. bygga en träkyrka eller stenkyrka. Det troliga är i stället att man under 1000-talets första hälft övergick till att begrava sina döda invid någon av de kyrkor som fanns i området, kanske Varnhem, alternativt Eggby eller Öglunda, förutsatt att även dessa kyrkor har rötter i 1000-talet. Möjligen visar detta på en övergång under 1000-talet, från kristna gårdsgravfält till en begravningsrätt knuten till kyrkorna.

Begravningarna centraliseras

Ett kristet gårdsgravfält utan särskild kyrkobyggnad bör ha funnits i anslutning till de flesta gårdar och byar i Västergötland under missionstiden på 900-talet, innan kristendomen fått riktigt fäste och struktur i landskapet. Ett av de tydligaste uttrycken för det pågående religionsskiftet var att brandgravskicket övergavs och att man i stället helt övergick till att jorda de döda. Medan kremerade benrester kan bevaras i tusentals år i jorden så kan obrända skelett förmultna och försvinna nästan spårlöst på mindre än 100 år om inte jorden är kalkrik. Finns det inte heller någon överbyggnad i form av röse eller jordhög som på brandgravarna blir skelettgravarna nära nog omöjliga att återfinna idag. Lösfynd av föremål som knivar, enstaka mynt, pärlor, ringspännen etc. kan dock indikera att det har funnits skelettgravar som nu är helt borta. Ett fint exempel på det är från Holmängs Övergård i Gudhem där man vid 1900-talets början fann en kniv med silverlindat skaft, precis av samma typ som har hittats i gravar både vid Sântorp och i Varnhem (Vretemark 2011 s. 60 fig. 6). Kniven från Gudhem låg »tillsammans med några benrester» (SHM invnr. 15024). Benen togs tyvärr inte till vara, men det är mycket troligt att det rörde sig om starkt förmultnade människoben från en tidigkristen begravning på Holmängs idag helt försvunna gårdsgravfält.

När begravningsrätten under 1000-talets början knöts till kyrkorna skulle de döda i fortsättningen vila i vigd jord intill en kyrkobyggnad. Därefter var det inte längre tillåtet att begrava sina döda hemma vid gården, som man alltid hade gjort. Om hypotesen stämmer skulle det innebära att man successivt fick överge gårdsgravfälten och i stället ordna gravplats runt någon av de kyrkor som började finnas på de större gårdarna, om man inte hade kraft, ekonomi eller tillstånd att bygga en kyrka själv. Den här regleringen av gravplatserna sammanföll i tid med inrättandet av Skara stift där den förste biskopen, Thurgot, installerades år 1014 (Lönnermark 2014). Kanske finns det ett samband – en starkare lokal kyrklig organisation kunde förmedla regelverk och se till att de följdes.

Genomförandet av ett centraliserat gravskick krävde både kyrklig och världslig auktoritet som kunde se till att den nya ordningen efterlevdes. I det här sammanhanget passar teorin om storgårdar idémässigt bra in i bilden. Clas

Tollin (1999) beskriver en modell med ägodomäner i ett system som inbegrep storgårdar med underlydande gårdar i beroendeställning till en huvudgård. Huvudgården var jordägarens sätesgård och här fanns en privatkyrka med kyrkogård, till vilken begravningsarna centraliserades på 1000-talet. Tollin framhäver just de centraliserade begravningsarna som symboliskt viktiga (Tollin 2010 s. 144). Processen i fråga är dunkel, men utan tvekan är de tidiga privatkyrkorna en av nycklarna till att kunna se den äldre medeltidens sociala topografi i landskapet.

Sammanfattning

Tack vare att fynden från utgrävningarna i Varnhem 2005–2008 är så omfattande och väldaterade, samt att de täcker en så lång kronologisk period, kan vi se dragen av en utvecklingsprocess vi tidigare bara kunnat ana i lösryckta fragment från olika platser i Västergötland. Miljön i Varnhem är mycket tydligt präglad av en lokal aristokrati, fast etablerad i området redan under järnåldern. Ett omfattande boplatsoområde tycks ha varit kontinuerligt bebyggt från romersk järnålder in i äldre medeltid. I mitten av 1100-talet donerar den sista privata ägaren »fru Sigrid» godset som nu i stället blir ett cistercienserkloster.

Vid utgrävningarna i Varnhem påträffades ett tiotal kristna gravar från 900-talet. De har i denna artikel tolkats som spår av ett tidigkristet gårdsgravfält. På de flesta gårdar, oavsett storlek, bör det ha funnits sådana gårdsgravfält under 900-talet som en direkt fortsättning på de förkristna gravfälten. I början av 1000-talet tycks begravningsrätten ha knutits till kyrkorna och centraliserats till de gårdar som kunnat bygga en privat gårdskyrka. På storgården i Varnhem fanns en sådan privat gårdskyrka, som byggdes omkring år 1000. Den stora kyrkogården runt kyrkan vittnar om ett upptagningsområde som vida översteg kyrkoägarens gård. Människor från ett större geografiskt område nyttjade Varnhems kyrkogård som gravplats under äldre medeltid. Kanske var detta geografiska område lika med en ägodomän i ett storgårdssystem där Varnhem utgjorde huvudgården. Centraliseringen av begravningsarna sammanfaller också med inrättandet av Skara stift.

I och med övergången till ett kristet gravskick ser det ut som om landskapet kristnats, men ett trosskifte handlar förstås inte bara om att byta gravskick. Begravningsarna kunde centraliseras, regleras och anpassas efter ett kristet ideal på huvudgårdens kyrkogård om kyrkliga och världsliga auktoriteter så hade bestämt. Men även om en avliden person begravdes enligt en kristen begravningstradition, är det inte säkert att han eller hon i livet hade definierat sig som kristen, eller ens funderat över vari skillnaden bestod. Religionen var naturligt integrerad i vardagslivet, i aktiviteter som sådd, skörd, boskapsskötsel, ölbryggning, brödbakning och andra sysslor inom hushållet. Gränsen mellan det sakrala och det profana var flytande och livet kringgårdades av olika riter och magi, såväl före som efter kristnandeprocessen.

Källor och litteratur

Källor

Norges Gamle Love indtil 1387. Bd 1, Norges Love ældre end Kong Magnus Haakons-søns regeringstiltrædelse i 1263. Red. Rudolph Keyser & Peter Andreas Munch. 1846. Christiania.

Litteratur

- Anglert, Mats, 1995: Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne. Lund. (Lund Studies in Medieval Archaeology 16.)
- Berglund, Anders, 1999: Husaby Prästbol 1:1, Husaby socken, Götene kommun. (Arkeologisk undersökning 1997. Rapport Västergötlands museum 1999:1.)
- Berglund, Anders & Maria Vretemark, 1997: Husaby Prästbol 1:1, Husaby socken, Götene kommun. (Arkeologisk undersökning 1996: Rapport Västergötlands museum 1997:7.)
- Bergström Hyenstrand, Eva, 2005: Romartida rikedom runt Billingen. Västergötlands fornminnesförening. Skara.
- Carlsson, Gottfrid, 1957: Sigrid Storråda och Sigridlev. I: Personhistorisk tidskrift, Årgång 55 häfte 4. S. 37–43.
- Claesson, Eivind, 1989: Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland. Lund. (Medeltidsarkeologiska inst., Lunds Universitet.)
- Edenheim, Ralph & Ingrid Rosell, 1982: Varnhems klosterkyrka: Valle härad, Västergötland. Stockholm. (Sveriges Kyrkor volym 190.)
- Elfstrand, Bengt, 1983: Ett märkligt gravfält i Varnhem. Stockholm. (Riksantikvarieämbetet, Rapport UV 1983:7.)
- Ericsson, Alf, 2012: Terra mediaevalis. Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige. Uppsala. (Doctoral Thesis No 2012:81. Faculty of Natural Resources and Agricultural Sciences.)
- Ersgård, Lars, 2006: Dödens berg och Guds hus. I: Helgonets boning: Studier från forskningsprojektet »Det medeltida Sverige». Red. Lars Ersgård. Lund. (Studies in Historical Archaeology 5.) S. 23–140.
- Gillingstam, Hans, 2011: Stenkilska ätten. Svenskt biografiskt lexikon 33. Stockholm.
- Hagberg, Ulf Erik, 1986: Skaratraktens förhistoria. Skara I. Före 1700: Staden i stiftet. Red. Arne Sträng. Skara.
- Hamre, Stian, 2011: Burial practices in early Christian Norway. Bergen. (Diss. University of Bergen.)
- Högberg, Folke, 1965: Medeltida absidkyrkor i Norden: En studie särskilt anknuten till Västergötland. Skara. I: Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 7:5. S.??
- Lundström, Inga & Claes Theliander, 2004: Sântorp. Ett gravfält i Västergötland från förromersk till tidig medeltid. Göteborg. (GOTARC, Serie C. Arkeologiska Skrifter No 49.)
- Löfving, Carl, 2005: Who where the thegns of Cnut the great? I: Viking Heritage Magazine 2005:2. S. 14–17.
- Lönnermark, Lars Göran, 2014: Biskopslängden från Thurgot. I: Skara stift 1000 år. (Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie.) Manus.
- Nygaard, Edith Marie, 1996: De romanske steinkirkene i Telemark: beskrivelse, analyse og tolkning. Oslo. (Oslo univ. Fag: Kunsthistorie, mastergradsavhandling.)
- Ortved, Edward, 1927: Cisterciordenen og dens klostre i Norden. København.
- Runer, Johan. 2006: Från hav till land eller Kristus och Odalen. Stockholm. (Stockholm Studies in Archaeology 38. Diss. Stockholms Universitet.)
- Sahlström, Karl Esaias, 1939: Valle härads fornminnen. Skövde. (Skövdeortens Hem-

- bygds- och Fornminnesförening.)
- Schück, Herman, 1959: *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Stockholm.
- Tollin, Clas, 1999: *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Stockholm. (Meddelande nr 101 Kulturgeografiska institutionen. Diss. Stockholms Universitet.)
- 2009: *Medeltida storgårdar. I: Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människor och jordar*. Red. Britt Liljewall. Stockholm. (Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, meddelande nr 47.) S. 87–102.
- 2010: *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland. En rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostrets grundande*. Uppsala. (Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet, Rapport 167.)
- Vretemark, Maria, 1992: *Den könssegregerade kyrkogården – ett utslag av Mariakult?* I: *META 1992:1–2*. Lund. S. 120–128.
- 1998: *Traditionen som blev sann. Karleby kyrka i Leksberg*. Skara. (Småskrifter från Skaraborgs länsmuseum nr 25.)
- 2002: *Arkeologisk undersökning 1983 av delar av forn lämning 34 och 35 i Varnhem socken*. Skara. (Skara kommun. Arkeologisk rapport, Västergötlands museum 2002: 12.)
- 2005: *När rester av död blir glimtar av liv. I: Arkeologiska möten utmed väg 26 Borgunda-Skövde. Nossebro*. (Skrifter från Västergötlands museum nr 33.) S. 209–222.
- 2011: *Varnhem före klostrets tid. I: Varnhems kloster före Birger jarl. Om klostrets rotträdar i tiden*. Red. Markus Hagberg. (Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie 58) S. 53–66.
- 2014: *Från järnålder till medeltid – spår av religionsmöte för 1000 år sedan. I: Skara stift 1000 år*. (Skara stiftshistoriska sällskaps skriftserie.) Manus.
- Vretemark, Maria & Tony Axelsson, 2014: *Varnhem innan munkarna kom*. Manus. (Skrifter från Västergötlands museum.)
- Vretemark, Maria & Lars Jacobzon, 1996: *Råda – från vikingaby till villastad. I: Från bronssköld och JAS-plan. Glimtar av Lidköpingsbygdens historia*. Red. Erik Holmström. Lidköping. S. 105–114.
- Wideen, Harald, 1937: *Varnhemsfyndet 1973: En kompletterande undersökning. I: Fornvännen 1937*. S. 181–190.
- Öhman, Il, 1976: *Die Hundeüberreste eines Früheisenzeitlichen Grabe in Överbo, KSP Varnhem, Västergötland, Südschweden*. OSSA Letters Vol. 1. Stockholm.